

УДК 349.3:35.087.43

О. Кучма, д-р юрид. наук, проф.,
Л. Сіньова, канд. юрид. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЧИННИКИ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

Аналізуються юридичні факти, які впливають на право пенсійного забезпечення, проведено класифікацію чинників, які є загальними для всіх видів пенсійного забезпечення, та тих, набір яких унікальний для кожного виду пенсії.

Ключові слова: пенсія, страховий стаж, заробітна плата, дохід, вік, стать, умови праці.

Вступ. У загальному теоретичному розумінні умовами та факторами, що сприяють формуванню пенсійної системи як такої, є трудова основа, залежність величини та умов пенсій від заробітної плати працівника, оскільки пенсія є особливою частиною відкладеної заробітної плати для конкретного працівника, призначення для забезпечення потреб непрацездатних громадян України для реалізації права на соціальний захист і подолання несприятливих матеріальних умов, розподіл за витратами за минулу працю (трудова діяльність), наявність відповідного стажу у зв'язку з пенсією за віком, настання певних ситуацій, із якими пов'язане виникнення права на дане забезпечення (наприклад, інвалідність) [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання пенсійного забезпечення досліджували В. М. Андріїв, М. І. Іншин, О. В. Тищенко, М. М. Шумило та інші відомі вчені. Особливої уваги заслуговує аналіз чинників, які впливають на пенсійне забезпечення.

Виділення нерозв'язаних раніше частин проблеми. Численна судова практика свідчить, що судові спори у сфері пенсійного забезпечення здебільшого виникають з питань, пов'язаних із чинниками, які впливають на пенсійне забезпечення (право на виникнення, зміну, припинення пенсійних правовідносин). Важливою є процедура доказування наявності фактів, які впливають на пенсійне забезпечення. Відсутність класифікації згаданих факторів ускладнює реалізацію права на пенсійне забезпечення та потребує додаткового дослідження в означеній царині.

Метою статті є дослідження впливу чинників на пенсійне забезпечення та їх класифікація.

Виклад основного матеріалу. На думку науковців, розмір пенсійного забезпечення залежить і від таких факторів, як: демографічні (середня тривалість життя та її динаміка, кількість осіб пенсійного віку, чисельність працездатного населення), економічні (економічний стан країни в цілому, співвідношення рівня заробітної плати та пенсії, надбавки за стаж, умови роботи, наявність осіб, що мають право на пільги при визначенні рівня пенсійного забезпечення). Загалом негативний вплив на пенсійне забезпечення обумовлений низьким рівнем народжуваності та смертності одночасно, порівняно великою кількістю осіб пільгових категорій, незбалансованістю мінімальних зарплат та пенсій, збільшенням кількості пенсіонерів, ухиленням роботодавців та працівників від пенсійних внесків тощо [1].

У ст. 27 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. №1058 [2] визначено формулу для розрахунку пенсії за віком. Вона має такий вигляд: $P = Z_p \times K_s$, де: P – розмір пенсії, у гривнях; Z_p – заробітна плата (дохід) застрахованої особи, визначена відповідно до статті 40 цього Закону, з якої обчислюється пенсія, у гривнях; K_s – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи, визначений відповідно до статті 25 цього Закону. У ній також указано, що у разі вияву бажання особи частина розміру пенсії за віком за період страхового стажу, набутого до дня на-

брання чинності цього закону, може бути визначена відповідно до норм раніше чинного законодавства.

На пенсійне забезпечення здійснює вплив ціла система чинників, як соціальних, так і економічних, що забезпечує можливість якісного та комплексного регулювання цього інституту.

Заступник голови правління Пенсійного Фонду України Владислав Машкін наголошує на тому, що: "Розмір пенсії українця залежить від трьох чинників: тривалості страхового стажу, розміру отримуваної заробітної плати та повноти сплати єдиного внеску із заробітної плати. Ставка єдиного внеску, хоч би якою вона була, безпосередньо не впливає на розмір пенсії. Головна умова – щоб внесок було сплачено у повному обсязі. Зменшення ставки єдиного внеску, яке відбулося з 2016 року, жодним чином не впливає на механізм обчислення і розмір пенсії тих, хто збирається піти на заслужений відпочинок." [3].

Ураховуючи складові формули обчислення пенсії можна виокремити три чинники, які впливають на розмір пенсійного забезпечення в солідарному рівні загальнообов'язкового державного пенсійного страхування – це страховий стаж, дохід, із якого сплачувався страховий внесок, та середня заробітна плата (дохід) в Україні, із якої сплачено страхові внески.

Однак існують і інші фактори, які впливають на загальний розмір пенсійного забезпечення (а не тільки на пенсійне забезпечення в солідарному рівні) чи на саме право на пенсійне забезпечення. Якщо особа є учасником недержавного пенсійного забезпечення, то при досягненні пенсійного віку її загальний розмір пенсійного забезпечення за рахунок участі в двох рівнях пенсійного забезпечення буде вищим, ніж участь тільки в солідарній системі пенсійного забезпечення.

Система недержавного пенсійного забезпечення – це складова частина системи накопичувального пенсійного забезпечення, яка ґрунтується на засадах добровільної участі фізичних та юридичних осіб, крім випадків, передбачених законами, у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат [4]. Отже, для загального розміру пенсійного забезпечення має значення, яка саме система використовується – лише державна чи державна плюс недержавна.

Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 28.02.1991 № 796-XII [5] регулюється пенсійне забезпечення особи, яка має статус постраждалого від Чорнобильської катастрофи. Згідно зі ст. ст. 49-51, окрім державних пенсій вони мають право на додаткові пенсії за шкodu, заподіяну здоров'ю, яка признається після виникнення права на державну пенсію. Її розмір і порядок виплати окремо встановлюється для 1 та 2, 3 (з 1 січня 2015 року для 4 не встановлюється) категорій Кабінетом Міністрів України.

Вік, стать особи впливають на пенсійне забезпечення шляхом визначення часу виникнення права на пенсійне забезпечення (є одним із факторів, адже для набуття права на пенсію не достатньо тільки досягнути певного віку, але необхідно ще мати необхідну кількість страхового стажу).

Також стать особи має значення при визначенні права на пенсію на пільгових умовах (при обчисленні необхідної тривалості роботи в шкідливих умовах).

Вплив віку особи не лише виявляється у набутті права на пенсію із досягненням певного віку, а також і з припиненням виплати пенсій із досягненням певного віку. Наприклад, ст. 36 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. №1058 [2], за якою діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх навчальних закладах системи загальної середньої освіти, а також професійно-технічних, вищих навчальних закладах (у тому числі у період між завершенням навчання в одному із зазначених навчальних закладів та вступом до іншого навчального закладу або у період між завершенням навчання за одним освітньо-кваліфікаційним рівнем та продовженням навчання за іншим за умови, що такий період не перевищує чотирьох місяців), мають право на пенсію в разі втрати годувальника до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти – до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні.

Спеціальна суб'єктність одержувачів пенсійного забезпечення також впливає як на право так і на розмір пенсійного забезпечення. Нині у системі пенсійного забезпечення України, крім страхових пенсій, існує ще один вид пенсійних виплат – так звані спеціальні пенсії. Право на них, а також порядок призначення і виплати визначаються окремими законами.

Одним із чинників, який впливає на право отримувати пенсію по інвалідності, є наявність групи інвалідності; для призначення пенсії у зв'язку з втратою годувальника важливим є наявність юридичних фактів: непрацездатності та перебування на утриманні померлого.

Також право на дострокове призначення пенсії за віком реалізується з врахуванням таких факторів, як стан здоров'я (наприклад, особи, хворі на гіпофізарний нанізм (ліліпути), диспропорційні карлики мають право на дострокове призначення пенсії за віком після досягнення чоловіками 45 років, жінками 40 років та за наявності страхового стажу не менше 20 років у чоловіків і не менше 15 років у жінок), сімейний стан (жінки, які народили п'ятьох або більше дітей та виховали їх до шестирічного віку, матері осіб з інвалідністю з дитинства, які виховали їх до зазначеного віку, – після досягнення 50 років та за наявності страхового стажу не менше 15 років), участь у бойових діях тощо.

Страховий стаж у складі з іншими юридичними фактами породжує виникнення ряду пенсійних правовідносин, впливає на основний розмір пенсії суб'єкта цих правовідносин (за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника), від нього залежить загальний розмір пенсії за віком.

Страховий стаж – період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачували страхові внески в сумі не меншій за встановлений законодавством мінімальний страховий внесок. Для зарахування в страховий стаж повного місяця сума сплаченого внеску має дорівнювати сумі мінімального

страхового внеску (сума мінімальної заробітної плати помножена на розмір ЄСВ). Нині визначена сума мінімального страхового внеску становить 809,06 грн. (22% ЄСВ від 3723 грн. мінімальної заробітної плати). Якщо сума сплаченого внеску є меншою за мінімальний страховий внесок, особа має право доплатити потрібну суму для того, щоб загальна сума сплачених коштів за відповідний місяць була не меншою за мінімальний страховий внесок. Якщо таку доплату на бажання особи не було здійснено, стаж зараховують у пропорційно меншому розмірі за визначеною формулою [6].

Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. №1058 [2] визначено, що періоди трудової діяльності та інші періоди, що враховувалися до стажу роботи для призначення пенсії до набрання чинності цим Законом, зараховуються до страхового стажу в порядку і на умовах, передбачених законодавством, що діяло раніше, крім випадків, передбачених цим Законом.

Враховуючи те, що на сьогодні призначають пенсії особам, які переважно більшість стажу напрацьовували до 1 січня 2004 року, трудовий стаж є одним із базових чинників, які впливають на пенсійне забезпечення. Науковці визначають його так – це сумарна тривалість роботи в якості робітника чи службовця або інша суспільно корисна діяльність, якщо її включення до трудового стажу передбачена чинним законодавством. Тривалість перерви в трудовій діяльності, причини звільнення та характер роботи в даному випадку не мають значення [7, с. 501].

Законодавством передбачено призначення пенсії за віком на пільгових умовах, пенсії за вислугою років, спеціальної пенсії (довічного грошового утримання), якщо особа має не тільки страховий стаж визначеної тривалості, але і певну кількість спеціального стажу, який дає право на призначення пенсії на особливих умовах.

Дохід застрахованої особи, який враховується при обчисленні пенсії: склад, порядок обчислення.

Відповідно до ст. 41 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. №1058 [2] до заробітної плати (доходу) для обчислення пенсії враховуються:

1) суми виплат (доходу), отримуваних застрахованою особою після набрання чинності цим Законом, з яких згідно з цим Законом були фактично нараховані (обчислені) та сплачені страхові внески в межах встановленої законодавством максимальної величини заробітної плати (доходу), з якої сплачуються страхові внески, а після набрання чинності Законом України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" – максимальної величини бази нарахування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, визначеної відповідно до закону;

2) суми виплат (доходу), отримуваних застрахованою особою до набрання чинності цим Законом, у межах сум, на які відповідно до законодавства, що діяло раніше, нараховувалися внески на державне соціальне страхування або збір на обов'язкове державне пенсійне страхування, а за періоди до запровадження обмеження максимального розміру заробітної плати (доходу), з якої сплачувалися зазначені внески (збір), – у межах сум, які відповідно до законодавства, що діяло раніше, включалися до заробітної плати, з якої обчислювалася пенсія відповідно до Закону України "Про пенсійне забезпечення", і не перевищують 5,6 розміру середньої заробітної плати в Україні на день отримання зазначених сум;

3) суми заробітної плати (доходу), визначені виходячи із здійсненої застрахованою особою доплати, передбаченої частиною третьою статті 24 цього Закону.

Не нараховується на виплати та не утримується єдиний внесок з виплат, що компенсуються з бюджету в межах середнього заробітку працівників, призваних на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийнятих на військову службу за контрактом у разі виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, оголошення рішення про проведення мобілізації та/або введення воєнного стану.

Якщо нарахована заробітна плата найманих працівників менше мінімально встановленої заробітної плати на такий період, то роботодавець зобов'язаний донарахувати ЄСВ до мінімального страхового внеску. З 1 січня 2018 року всі фізичні особи-підприємці (ФОП), в тому числі й ті, які обрали єдиний податок, сплачують єдиний соціальний внесок до 20 числа місяця, наступного за звітним кварталом. Це ж правило буде поширюватися на осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність. Крім того, платники єдиного податку першої групи втрачають право на сплату ЄСВ в сумі не менше 0,5 мінімального страхового внеску. Тому з 2018 року сплачують його в повному мінімальному розмірі (819,06 грн), як і всі інші особи, які перебувають на спрощеній системі оподаткування. З 1 січня 2018 року фермерські господарства сплачують єдиний соціальний внесок; підприємці, які отримують пенсію, і фермери-пенсіонери звільняються від сплати ЄСВ за себе [8].

Максимальна величина бази нарахування єдиного внеску – максимальна сума доходу застрахованої особи на місяць, що дорівнює п'ятнадцяти розмірам мінімальної заробітної плати, встановленої законом, на яку нараховується єдиний внесок. Тобто при мінімальній заробітній платі 3723 грн, максимальна заробітна плата (дохід) з якої буде сплачено внесок, і відповідно максимальна заробітна плата за місяць, яка буде врахована при обчисленні пенсії, становить $3723,00 \times 15 = 55845,00$ (грн.).

Відповідно до ст. 40 Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003 р. №1058 [2] для обчислення пенсії враховується заробітна плата (дохід) за весь період страхового стажу починаючи з 1 липня 2000 року. За бажанням пенсіонера та за умови підтвердження довідки про заробітну плату первинними документами або в разі, якщо страховий стаж починаючи з 1 липня 2000 року становить менше 60 місяців, для обчислення пенсії також враховується заробітна плата (дохід) за будь-які 60 календарних місяців страхового стажу підряд по 30 червня 2000 року незалежно від перерв.

У разі якщо страховий стаж становить менший період, ніж передбачено абзацом першим цієї частини, враховується заробітна плата (дохід) за фактичний страховий стаж.

Заробітна плата (дохід) для обчислення пенсії вираховується виходячи з наступних чинників:

середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії. Порядок визначення показників зазначеної заробітної плати затверджується Пенсійним фондом України за погодженням з центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування державної фінансової політики, державної політики у сферах економічного розвитку, статистики;

сума заробітної плати (доходу) застрахованої особи, з якої сплачено страхові внески та яка відповідно до цього Закону враховується для обчислення пенсії за місяць, за який розраховується коефіцієнт заробітної плати (доходу);

середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески та яка відповідно до цього Закону враховується для обчислення пенсії, за місяць, за який розраховується коефіцієнт заробітної плати (доходу), а в разі одноразової сплати єдиного внеску відповідно до частини п'ятої статті 10 Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" – за місяць, в якому укладено договір про добровільну участь [2].

Постановою правління Пенсійного фонду України від 1 лютого 2008 року № 4-4 затверджено Порядок визначення показників середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески та яка відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" враховується для обчислення пенсії. Відповідно до нього Показник заробітної плати (доходу) для обчислення пенсії за місяць розраховується виходячи із наступних показників: сукупна заробітна плата (дохід) за відповідний місяць та середня чисельність застрахованих осіб за відповідний місяць.

Сукупна заробітна плата (дохід) за місяць визначається за сумою двох показників: суми заробітної плати (доходу) застрахованих осіб (найманих працівників, зайнятих на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності та у фізичних осіб – підприємців, осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, а також осіб, що беруть добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування), з якої сплачується єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та яка відповідно до Закону враховується для обчислення пенсії та суми заробітної плати (доходу), визначеної виходячи із сум сплаченого єдиного внеску фізичною особою – підприємцем.

Середня чисельність застрахованих осіб за місяць становить суму середньооблікової чисельності штатних працівників (найманих працівників, зайнятих на підприємствах, установах і організаціях усіх форм власності та у фізичних осіб – підприємців) та чисельності фізичних осіб – підприємців, які сплачували єдиний внесок за відповідний місяць, осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, а також осіб, що беруть добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Формування даних, що використовуються для розрахунку показників заробітної плати (доходу) для обчислення пенсії за рік та за місяць, здійснюється Пенсійним фондом України за інформацією Державної фіскальної служби України, наданою в порядку обміну інформацією між цими органами.

До зазначеної інформації належать:

дані звітності страхувальників про заробітну плату (дохід), на яку нараховується єдиний внесок, та середньооблікову чисельність штатних працівників, зайнятих на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності та у фізичних осіб – підприємців;

облікові дані Державної фіскальної служби України про чисельність фізичних осіб – підприємців, які сплачували єдиний внесок за відповідний місяць, осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, а також осіб,

що беруть добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, та суму їх заробітної плати (доходу), визначених, виходячи із сум сплачених ними єдиного внеску.

Державною службою статистики визначається середньомісячна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності від загального фонду оплати праці по підприємствах, установах та організаціях та інших відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників 10 і більше осіб і для призначення та перерахунку пенсій не використовується [9].

Як бачимо, середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески формується з урахуванням платіжної дисципліни платників внесків та залежить від стану економіки, розміру мінімальної заробітної плати (адже значна частина працівників отримує її розмір). Тобто навіть якщо роботодавці пенсіонера були сумлінними платниками внеску до пенсійного фонду, на розмір пенсії все одно буде впливати стан дотримання у країні іншими роботодавцями правильності та повноти сплати внеску.

Така позиція законодавця врівноважує розміри пенсій осіб із різним заробітком у одному періоді, адже "середня по Україні" також враховується і при визначенні індивідуального коефіцієнту заробітної плати. Проте даний підхід не остаточно урівнює пенсії, що дозволяє особам, які сплачували (за яких сплачували) більший розмір страхового внеску отримати пенсію у більшому розмірі.

Висновки. Розмір пенсійного забезпечення залежить від багатьох чинників, але враховуючи коло осіб, на які поширюються згадані чинники, їх можна класифікувати на два види: основні (які стосуються всіх видів пенсій) та додаткові (набір яких унікальний для кожного виду пенсії).

До основних належать три чинники: страховий стаж, заробітна плата (дохід) особи, з якого сплачувались внески та середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески. Дані чинники є узагальнені і кожен із них складається із низки факторів.

О. Кучма, д-р юрид. наук, доц.,
Л. Синева, канд. юрид. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ФАКТОРЫ, КОТОРЫЕ ВЛИЯЮТ НА ПЕНСИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И КЛАССИФИКАЦИЯ

Анализируются юридические факты, которые влияют на право пенсионного обеспечения, проведена классификация факторов, которые являются общими для всех видов пенсионного обеспечения, и тех, набор которых уникален для каждого вида пенсии.

Ключевые слова: пенсия, страховой стаж, заработная плата, доход, возраст, пол, условия труда.

O. Kuchma, Doctor of legal sciences, Associate Professor,
L. Sinyova, Candidate of legal sciences
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FACTORS WHICH INFLUENCE ON THE PENSION PROVIDING: GENERAL DESCRIPTION AND CLASSIFICATION

The article analyzes the legal facts affecting the right of pension provision, classifies the factors that are common to all types of pensions and those whose set is unique for each type of pension.

Key words: pension, insurance record, wages, income, age, gender, working conditions.

До додаткових належать наступні: вік (пенсійний вік, вік отримання інвалідності, вік годувальника на час смерті, вік утриманців), інвалідність (причина, група, період), втрата годувальника (кількість утриманців, причина смерті годувальника, факт утримання), стать, умови праці тощо.

Список використаних джерел:

1. Буряченко А. Є. Сутність поняття пенсійного забезпечення в науковому дискурсі [Електронний ресурс] : / А. Є. Буряченко. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-2/doc/1/14.pdf> (дата звернення 04.12.2018)
2. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України [Електронний ресурс] : від 09.07.2003 р. №1058-IV. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> (дата звернення 01.12.2018)
3. Машкін В. "Розмір пенсії українця залежить від трьох чинників: стажу, зарплатні та сплати ЄСВ" [Електронний ресурс] : / В. Машкін. – Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/vladislav-mashkin-rozmir-pensiyi-ukrayincya-zalezhl/> (дата звернення 04.12.2018)
4. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України [Електронний ресурс] : від 09.07.2003 № 1057-IV. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1057-15> (дата звернення 01.12.2018)
5. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс] : Закон України від 28.02.1991 № 796-XII. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/796-12> (дата звернення 04.12.2018)
6. Ніколаєв В. Страховий, трудовий ... Чи все ж таки... страховий? [Електронний ресурс] : / В. Ніколаєв. – Режим доступу: <https://pensia.ua/ua/gazeta/articles/item/480-trudovyi-chy-strakhovyi-stazh-yaka-mizh-tsymy-poniatiamy-riznytsia-ta-iakyi-z-nykh-vazhlyvyi-dlia-narakhuvannia-pensii?tmpl=component&print=1/> (дата звернення 04.12.2018)
7. Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина : навчальний посібник / Б. І. Сташків. – Чернігів : ПАТ "ПВК" "Десна", 2016. – 692 с.
8. Петрусенко І. ЄСВ у 2018 році будемо платити по-новому: як і скільки [Електронний ресурс] : І. Петрусенко. – Режим доступу: <https://minfin.com.ua/ua/2017/11/23/31106243/> (дата звернення 02.12.2018)
9. Щодо тотожності понять "середня заробітна плата" та "показник середньої заробітної плати" [Електронний ресурс] : Лист : Пенсійний фонд України : від 23.08.2011 р. №17708/03-40. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1770572-11> (дата звернення 01.12.2018)

Надійшла до редколегії 07.12.18